

и стручни подјелницима (стручницима, научницима, архиварима, књижевницима, писцима, критичарима, и сл.) на научно-иследовачком подручју, као и училишним и научним установама и институцијама, које се баве изучавањем језика и његовог изражавања.

О МОГУЋИМ ПРИСТУПИМА ИЗУЧАВАЊУ ЈЕЗИКА

НАИЛА ВАЉЕВАЦ

Институт за језик, Сарајево

UDK 808.61/.62-0853:808.61/.62—086

Изворни научни рад

У настојању да савремена стандарднојезичка кретања буду заснована на свеукупности елемената који утичу на формирање норме, у раду је истакнут значај дијалекта и урбаног говора, као споне између дијалекта и стандарда, и указано на значај комплексних социолингвистичких истраживања.

1. У дијалектолошким студијама и монографијама обично се даје попис и опис говора веће или мање области¹. По правилу се изучава подручје једног дијалекатског типа², али, уколико се на истом терену мијешају два или више различитих говора, што на српскохрватском/хрватскосрпском подручју није риједак случај³, дијалеколог се обично опредијели за један, а на остале се осврће прије свега ради уочавања диференцијалних црта, али и због истицања праваца простирања појединих излогоса, као кохезионог елемента међу њима⁴. Ријетке су, заправо, особине које су поникле на једном ужем терену и које су остале својствене само њему, боље рећи и нема их. Оне су на томе терену аутохтоне, доминантне, али се у неком другом, сусједном или, чак, и удаљенијем говору могу појавити као напоредне или спорадичне појаве или, пак, као индивидуалне особине, што зависи од више фактора. У том процесу видно мјесто заузимају екстраграмматички чиниоци као што су: удаљеност, конфигурација тла и прометне везе, привредни контакти (трговина,

¹ Дијалошки радови по правилу и у наслову носе одредницу регије или краја чији се говор испитује. Такве су, наглашавам само примјера ради, студије као што су, рецимо, *О говору Змијања*, др Драгољуба Петровића (Матица српска, Нови Сад 1973), или *Говор Раме*, др Милоша Окуке (Свјетлост, Сарајево 1983).

² Типичан примјер оваквих дијалектолошких радова је студија др Данила Брозовића: *О проблему ијекавскошћакавског (источно-босанског) дијалекта* (Хрватски дијалектолошки зборник, књ. 2, Загреб 1966, стр. 119—208), или монографски рад др Асима Пеце: *Говор источне Херцеговине* (Српски дијалектолошки зборник, књ. XIV, Београд 1964, стр. 1—200 + дијал. карта).

³ Уп.: Слободан Реметић: *Говор централне Шумадије*, Српски дијалектолошки зборник XXXI, Београд 1985.

⁴ Јак утицај чакавских говора осетан је, на примјер, у икавско-шћакавском говору Имотске крајине и Бекије, који је монографски обрадио др Мате Шимундић под истоименим насловом: *Говор Имотске крајине и Бекије*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела, књ. XLI, Одјељење друштвених наука, књ. 26, Сарајево 1971.

вина, на примјер, затим запосленост у дугој средини и сл.), брачне и друге породичне везе, традиционална окупљања (дернеки, теферичи, вјерски и породични празници) и др. Уколико, уз то, постоје и лингвистички предуслови за прихватање одређене појаве, њен процес ширења је обухватнији и бржи. Према томе, путеви ширења тих појава су познати, а данас су им врата широм отворена. Отуда и нагло узмицање дијалеката пред стандардом, али још и више пред механичком мјешавином различитих особина својствених различитим говорима, или различитим дијалектима⁵. То, међутим, није карактеристика само нашег доба. Такозвани прелазни говори били су познати и раније.

2. Пред дијалектолога, као научног посленика пред којим стоји изузетно одговоран задатак — да од заборава отрgne бројне језичке податке, у којима се неријетко крију рјешења за којима се трага и у стандардном језику, и у другим областима друштвене дјелатности, нужно се поставља незаобилазно питање — чemu дати приоритет у истраживању: говору или групи говора, односно већем или мањем говорном комплексу? Може се, истина, описивати говор једне географске цјелине, ограничene природним границама — планинским масивима, ријекама и сл., или једне административне области, под којом се подразумијева више таквих цјелина, у оквиру којих функционишу различити говори једног дијалекта, или, понекад, и различити дијалекти, ако се ради о граничним дијалекатским зонама⁶. У том случају дијалектолог је приморан да врши класификацију унутар подручја, да сваки говор испита понаособ, а затим и све заједно. Овакав начин рада посебно је погодан у лингвистичкој географији, која дијалекат изучава у његовој просторној и хоризонталној диференцијацији⁷. И поред бројних предности, од којих је најважнија компаративно изучавање различитих говора унутар исте административне територије, оваква методологија рада има и крупне недостатке. У мношту података испитивач је објективно у опасности да не уочи неке појединости, а грешка је тим већа уколико се баш у њима крије особина која је од структуралног значаја за тај говор. У за-

⁵ Механичка мјешавина говорних особина нарочито долази до изражаваја у тзв. прелазним говорима, али и у говору градских средина у којима се поред аутохтоног становништва налази и мноштво других из различитих крајева земље. Неријетко се такве мјешавине чују и на селу. Уп. + Асим Пецо: *Одраз социолошких промјена на говор нашега села*, Из »Симпозијума Сеоски дани С. Вукосављевића VI, Пријепоље 1979.

⁶ Понекад је границу међу дијалектима, због све интензивнијег међудијалекатског преплитања, тешко прецизно одредити. Познато је да такве тешкоће постоје кад је у питању западна граница штокавских говора, односно источна чакавска граница. Уп. — др Асим Пецо: *Преглед српскохрватских дијалеката*, Научна књига, Београд 1980, стр. 11.

⁷ Уп.: Џевад Јахић: *Лингвистичка географија — предмет и методи истраживања, досадашњи резултати*, Зборник радова Савјетовања о питањима стандардизације географских назива у језицима народа и народности СФРЈ, Сарајево 1984, стр. 135.

четку наше дијалектолошке науке такав начин рада — глобални опис говора макро-регија, био је и оправдан и сврсисходан: требало је оквирно снимити ситуацију на читавом српскохрватском говорном подручју. Данас, међутим, кад у главним цртама више нема непознатих и неиспитаних говора, кад је потребно ући у њихову унутарњу структуру, што ће, можда, потврдiti или уздрмати нека раније изречена мишљења, или дати нешто ново, досад непознато, од веће је користи приступити испитивању само једног говора, односно његове реализације на ужем подручју, микро-регији, у групи села, или, још боље, у једноме од њих⁸, кад је у питању рурална средина.

3. Било да се испитује један, или група говора, дијалектолог у истраживању увијек мора поћи од појединца — аутентичног представника средине чији се говор испитује. Збир тако прикупљених појединачних идиолекатских особина, проматран у систему, и »ольуштен« од наструха које могу бити различитог поријекла, стечене, научене, наметнуте и сл., зависно од свеукупности психо-физичких особина појединца, чини говор испитивање средине. Мада је за дијалектологију у овом тренутку још увијек занимљив говор, подразумијевајући под овим појмом скуп појединачних језичких реализација исте језичке заједнице које функционишу у систему на ограниченој географској простору, све више се јавља потреба за изучавањем *идиолекта*, индивидуалног говора. У дијалектолошким студијама овакав говор-идиолект посматрао се маргинално, кад се и наглашавало да је у питању нека индивидуална особина, и парцијално, а индивидуа се у таквим радовима помиње само као »корпус«, један од извора цитиране грађе. Стога у будућим дијалектолошким истраживањима идиолекту, као најмањој јединици међу сличним вишега реда (говор, дијалекат, нарјечје), дужни смо посветити више пажње. Тим прије што је у савременом друштвеном и политичком животу свака од наведених јединица уврелико изложена наглим промјенама, које се најбоље уочавају у говору појединца. Иако је језик колективна установа чија правила обавезују сваког појединца који се њиме служи⁹, и појединач је исто толико битан за статус језика. Ништа се, заправо, у језику и не може догодити, а да индивидуа у томе не одигра битну улогу. Ни један закон, ни једна аналогија нису поникли истовремено као особина веће или велике групе људи. Обично импулси почињу од јединке, или мањег броја лица, а ако је појава логична, економична, а истовремено не угрожава основну улогу комуникације — разумљиво преношење мисли говором и успостављање контакта са саговорником, сајам тим она је довољно ауторитативна, и сугестивна, да је природно

⁸ Такав је напр. рад Сенахида Халиловића: Говор Муслимана Тухоља, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, књ. VI, Сарајево 1990, стр. 249—350.

⁹ Уп.: Антица Антошић: Основне лингвистичке стилистике, Школска књижица, Загреб 1972, стр. 16.

прихватљива већем броју говорника и постаје процес, а преносећи се на ширу средину и обухватајући све већи број људи, добија статус особине. Говор је, дакле, нераскидиво везан за језик, и обрнуто, што значи да је њихов однос обрнуто пропорционалан.

4. Говор, као једна у низу природних особина људског бића, мора се посматрати у свеукупности других особености којима је природа обдарила човјека, у систему у којем је незаобилазна његова психо-физичка и социолошка компонента. Човјек је, дакле, најмања јединица људског друштва која у себи носи све његове главне особине, па се изучавању те јединке, саме за себе, а потом и у односу према другима, ако се узме типичан примјер, може доћи до генералних закључака који су примјењиви на било коју индивидуу истог система, истог говорног подручја, заправо на систем у целини. То значи да на постанак и развој говора утиче природа у ширем смислу схваћена, природа као простор и вријеме у коме се дешавају различите друштвено-историјске и политичке промјене, што има непосредни одраз на психу и понашање људи, и, наравно, на начин и језичка средства којима се изражава, исказује мисао. Стoga је у будућа дијалектолошка истраживања нужно укомпоновати и знања до којих се дошло и у другим областима људског дјеловања, што се чини у домену стандардног језика, а прије свега из психологије и социологије. То је нарочито потребно у области тзв. урбане дијалектологије, грани лингвистичке науке која се бави проучавањем нестандардних идиома, говора реализованих у градској средини, што значи у потпуно другачијим условима од оних који владају на селу. За разлику од класичне дијалектологије, која подлогу налази у сеоским говорима, у којој социолингвистичка истраживања свакако дају нов квалитет њеним резултатима, али најчешће нису неопходна, у урбanoј дијалектологији не може бити ваљаних резултата без социолингвистичких истраживања.

5. С обзиром на значај који се од самог почетка изучавања језика придавао дијалектима, као неисцрпним језичким врељима из којих су поникли стандардни језици, и из којих непрекидно потичу импулси који у норми подстичу на промјену, у протеклом периоду на српскохрватском говорном подручју добрим дијелом разрађена је и прихваћена општа методологија рада, која се у финесама разликује од аутора до аутора. Заправо, могла би се издвојити два основна методолошка приступа: један класични, који доминира, и други, назовимо га експериментални, који је још у зачетку. У класичном приступу могле би се издвојити две варијанте: прва, у којој се по устаљеном редослиједу врши попис и опис говорних особина по језичким нивоима, при чему се акценат ставља на диференцијалне особине у односу на стандард, и друга, све популарнија међу дијалектолозима, по којој се подједнака пажња поклања свим говорним карактеристикама, било да се подударају са стандардом, или су изразито дијалекталне. По овој варијанти прикупљање и класи-

ификација грађе врше се по унапријед припремљеним упитницима, што има неупоредиву предност у односу на прву. Прикупљање и класификација грађе по упитнику, који уз то служи и као сигурна водиља како на терену, тако исто и у кабинету, омогућава истраживачу да опише целокупну структуру испитиваног говора, без обзира на то да ли је у њему нешто стандардно или дијалекатско, аутохтоно или миграционо. На истраживачу је, наравно, да то сам, на основу дистрибуције, фреквенције и сл. критерија, процијени и оцијени. Уз то, овакав метод прикупљања и изношења података има крупну предност у односу на први, јер се подаци износе утврђеним редослиједом, што омогућава лакше и сигурније поређење с другим говорима обрађиваним на исти начин. Експериментални метод је, у нашим условима, доступан само ужем кругу истраживача, а базира се на инструменталним мјерењима говорних особина. Посебно је такав начин испитивања активиран на фонетско-прозодијском плану, не само у лингвистици него и у медицини. Резултати добивени експерименталним путем су егзактнији, те је готово неизбјежни удио индивидуалних импресија сведен на минимум, а резултати су прецизнији.

6. Пошто је урбана дијалектологија млађа, она се у нас тек зачиње¹⁰, методолошка искуства стечена у досадашњим истраживањима могу послужити као полазиште, у неким сегментима, као што је нпр. говор старосједилаца, и као главни ослонац, али се у овој области, с обзиром на њену сложеност, морају тражити нови начини за ваљано прикупљање, презентирање и тумачење грађе.

Урбани говор је, за разлику од руралног, знатно сложенији језички феномен, а та сложеност условљена је, прије свега, ванјезичким елементима. Отуда је социологија језика, која »не само што тежи да открије социјетална правила и норме које објашњавају и регулишу језичко понашање и понашање према језику у језичким заједницама, него исто тако тежи да одреди симболичну вриједност језичких варијетета за њихове говорнике«¹¹, незаобилазна у оваквим истраживањима. Урбана средина, која је све до наших дана по правилу остављана по странама, није, дакле, била предмет дијалектолошких проучавања, представља специфичан тип насеља у којима је на релативно малој површини концентрисано мноштво људи различитог поријекла, националности, социјалног статуса, генерацијске припадности, занимања, и сл., а који су, жи-

¹⁰ Међу ријетке радове који се баве изучавањем говора градске средине спадају рад Ђуре Даничића: Особине данашњег сарајевског говора, Рад Југославенске академије знаности и умјетности, књ. СXXI, Загреб 1895, стр. 186—209, као и мој рад: Говор височака Муслимана (акценат и фонетика), Босанкохерцеговачки дијалектолошки зборник, књ. IV, Сарајево 1983, стр. 223—354.

¹¹ Joshua A. Fishman: Социологија језика, Свјетлост, Сарајево 1978, стр. 26.

већи заједно у истом граду, али у различитим квартовима, улицама или типовима зграда, упућени једни на друге. Сви ти различити друштвени слојеви, сваки за себе, у понечему чине специфичну језичку заједницу, језички варијетет који у датим околностима нужно коегзистира са другим, сличним, али опет различитим, и у тој коегзистенцији природно развија и мноштво заједничких особина. »Језички варијетети добијају и тубе на симболичкој вриједности онако како расте и опада статус њихових најкарактеристичнијих и најизразитијих функција. Варијетети постају носиоци присности и једнакости ако се њихов најтипичнији дио усваја и употребљава у интеракцијама које наглашавају такве везе међу саговорницима¹². Тако се дешава да различите језичке заједнице, а те разлике се не тичу структуре језика него појединих његових сегмената, у условима градског живота формирају нову, комплекснију и у односу на други градски говор јединствену језичку заједницу. Поредећи такав говор са сеоским, руралним, дијалекатским, с једне, и стандардним језиком, с друге стране, није тешко уочити да се урбани говор налази на пола пута међу њима: није се ослободио дијалектизама, његови коријени и почивају у дијалектима, а није прихватио ни све оквире у које га нагони норма стандарда. Стога су говори урбаних средина у принципу супстандардни. А пошто је језик жива духовна материја, што расте и развија се заједно са друштвом које се њиме служи, ни једном датом норма, а наша је заснована прије свега на дијалекатској бази руралних говора, не смије, и не може остати вјечна. Стога се у новијим кориговањима језичке норме такође не може, и не смије заобићи ни урбани говор¹³.

7. Комплексна говорна заједница нужно захтијева и комплексан приступ. Сваки језички варијетет, као посебан елемент те заједнице, мора се засебно испитати. При том се мора водити рачуна како о хоризонталним, тако и о вертикалним слојевима који су међусобно чврсто испреплетени и заједно чине мрежу градског говора.

На хоризонталној равни могу се проучавати сви они варијетети (термин преузет из социологије језика као одређење без вриједносног суда) који функционишу напоредо, додирују се, маргинално преплићу,

¹² Ibidem, 26.

¹³ Пишући поводом Кратке граматике хрватскосрпског језика за странце, чији је аутор проф. др Јосип Хам, др Драгољуб Петровић се допише и ове теме: »На овом месту сусрећемо се са још увек нерашчишћеним погледима на то да ли у формирању језичке политике треба пресудну улогу да одигра »град« или »село«, односно да ли се сме дозволити урбаним срединама да према својим узусима моделирају структуре преузете из фолклорних, да их прихватају или одбацују. Ако се за потребе песничког језика уже схваћеног оставе могућности за широке комуникације на линији село—град, када је упитању језик културе уопште, колебањима неће бити места. Арбитар у овим питачима може да буде само онај елемент који у остваривању културних вредности има необорив примат, а тај је још увек концентрисан у градовима.« — Зборник за филологију и лингвистику, књ. XXII, Нови Сад 1969, стр. 242.

не угрожавају један други, заправо држе до своје аутентичности и историчности. Такав дистинктивни предзнак могли би носити, рецимо, сви национални говори једнога града. Обрнуто, на вертикалној говорној оси налазе се говори без тих квалификатива, без аутентичности и историчности, чији говорници на хоризонталној равни припадају различитим категоријама, али их на вертикалној повезују наглашене језичке особине, обично је у питању заједничка лексика, које су производ њихове заједничке преокупације, било да је она професионалне, генерацијске или неке друге природе. Који се све варијетети могу сврстати на овако замишљену хоризонталу, а који на вертикалу, тешко је рећи без егзактних лингвистичких испитивања. А она су, у овом случају, неодвојива од социолингвистичких претрага¹⁴, које у себе укључују сложени интердисциплинарни научни механизам.

8. Проблем урбаних говора, њихове структуре, позиције у друштву и улоге коју имају у обликовању стандардојезичког израза неке средине, намеће се спонтано, али одговори који се очекују разређењем тога проблема, захтијевају темпо који не подноси спонтаност. »Постоји данас веома много ареа, првенствено урбаних по природи, где субпопулације које се разликују по социјалном слоју, религији или етничком сродству ипак сматрају да дијеле многе заједничке норме и стандарде, и где ове субпопулацијеовољно међусобно дјелују (или суовољно изложене заједничким образовним институцијама и медијима) да би се назвале једном језичком заједницом. Отуд једва изненађује да су језичке разлике између таквих социокултурних субпопулација (или мрежа) унутар исте језичке заједнице лингвистички више маргиналне (тј. лексичке и у мањем степену морфолошке и фонолошке), а не синтаксичке и свеобухватне по нарави«, поодавно је констатовао Ц. А. Фишман¹⁵, а на нама је да утврдимо каква је у том погледу ситуација на нашем језичком подручју. До резултата се може доћи једино егзактним путем. У овом тренутку он је код нас само трасиран. На челном мјесту таквог истраживачког подухвата налази се лексика, али ништа мањи значај немају ни остали језички нивои. Пут до циља је очигледно дуг и неизвјестан, али с обзиром на наше потребе, он је и изузетно сврсисходан. И у самој лексикографији научни приступ није лак и једноставан — постоје различити лексички слојеви, семантичка преплитања, укрштања и сл., па је, по мом мишљењу, прикупљању и

¹⁴ Уп. о томе у раду Џевада Јахића: *О питањима социолингвистичког аспекта у нашим савременим дијалектошким истраживањима*, Преглед, LXVIII, 7—8, 1978, стр. 981—997; у раду др Славка Вукомановића: *Екстраполингвистички фактори и распадање дијалеката*. — Проучавање босанско-херцеговачких говора. Посебна издања Одјељења за језик Института за језик и књижевност у Сарајеву, књ. 2, Сарајево 1974, стр. 95—98.

¹⁵ Joshua A. Fishman, op. cit. 88.

обради грађе најбоље прићи тематски¹⁶. Уосталом, све језичке појаве на фонетском и морфолошком плану не могу а да не оставе трага и на лексици, а уколико се она посматра у функцији, због тога, заправо, и постоји, истраживачи ће уки и у сложену језичку област — у синтаксу језика.

9. Нове језичке спознаје, базиране на социолингвистичким истраживањима урбаних говора, заједно са онима на којима почива данашњи језички стандард, омогућиће комплетнији увид у структуру стандардног језика и, а то је већ и без тих резултата извјесно, корекције у важећој норми. А у природи је норме еластична стабилност која подразумијева и уважавање природних процеса у развоју језика.

ÜBER DIE MÖGLICHEN STANDPUNKTE BEI DER SPRACHFORSCHUNG

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit hat zum Ziel, auf die Gesamtheit der Elemente aufmerksam zu machen, die die Sprachnorm beeinflussen. Dabei wird besonders die Rolle des Idiolekts und der Umgangssprache betont, als eine Verbindung zwischen Dialekt und Standardsprache. Ebenso wird auf die Bedeutung komplexer soziolinguistischer Forschungen hingewiesen.

¹⁶ О потреби прикупљања и изучавања дијалекатске лексике упозорава је, нарочито, др Драгољуб Петровић. Уп. о томе: Драгољуб Петровић: Српскохрватска дијалекатска лексикографија, Књижевне новине, 700—701, год. XXXVI, 15. децембар 1985, стр. 40.